

Pohorecka, Teresa

Kognowiccy w Powstaniu Styczniowym

Przegląd Historyczny 87/2, 485-488

1996

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Kognowiccy w Powstaniu Styczniowym

Porównanie publikowanych w opracowaniach historycznych z XIX i XX w. wzmianek o udziale członków rodziny Kognowickich¹ w Powstaniu Styczniowym 1863 r. z dokumentami odnanalezionymi w archiwach litewskich pozwoliło mi na ustalenie, że niektóre z opracowań zawierają wielokrotnie powtarzany błąd, który choć mało istotny, zasługuje być może na sprostowanie.

Otóż w imionopisie represjonowanych uczestników Powstania Styczniowego 1863 r., Zygmunt K o l u m n a², a za nim inni autorzy³ podają informację o straceniu w Kownie w lutym 1864 r. 20-letniego Kognowickiego. Źródła te nie podają jednak imienia skazańca.

Moje wątpliwości co do wiarygodności tej informacji budził fakt, że w przekazach rodzinnych mówiło się o pradziadkach Kognowickich skazanych na zesłanie, także o powstańcu zbiegłym na emigrację, jednak o straceniu któregośkolwiek z nich nigdy nie słyszałam.

Wątpliwości te pogłębiała również anonimowa notatka sporządzona odręcznie ołówkiem przy nazwisku Kognowickiego na marginesie książki Z. Kolumny. Autor notatki twierdzi, że Kognowicki żyje i ma na imię Otton. Informuje też o jego randze w oddziale powstańczym, o przedostaniu się za granicę i miejscu jego tam pobytu. Egzemplarz tej książki znajdujący się obecnie w zasobach Biblioteki Narodowej w Warszawie⁴, jak wynika z treści pieczętki umieszczonej na karcie przedtytułowej, należał kiedyś pod nr 287 do zbiorów Biblioteki Moknińskiej w (dawnym) pow. trockim na Żmudzi. Jest wysoce prawdopodobne, że notatka tam właśnie powstała, a jej autorem mógł być uczestnik lub świadek powstania. Znajomość szczegółów biografii jednego z Kognowickich narzuca wniosek, że piszący wiedziałby o egzekucji dokonanej na innym członku tej rodziny.

Analizując potwierdzany w latach 1801-1903 przez Departament Heroldii Rządzącego Senatu wywód genealogiczny Kognowickich⁵ można stwierdzić, że liczba osób będących wówczas w wieku 19-21 lat ograniczyła się do jednej.

¹ Kognowiccy h. Dąbrowa, rodzina pochodzenia włoskiego (Cognocce) osiadła od czasów królowej Bony na ziemi kowieńskiej (S. U r u s k i, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, Warszawa 1904-1917, t. VII, s. 92; R. A f t a n a z y, *Materiały do dziejów rezydencji*, Warszawa 1986-1993, t. III A, s. 216-219).

² Z. K o l u m n a [właśc. Aleksander N o w o l e c k i], *Pamiętka dla Rodzin Polskich*, Kraków 1868, s. 75.

³ J. B i a ł y n i a C h o ł o d e c k i, *Księga Pamiętkowa...*, Lwów 1904, s. 37; *Encyklopedia Wojskowa*, Warszawa 1931-1939, t. IV, z. 34, s. 305; *Lietuviu enciklopedija*, t. XII, Boston 1957, s. 191.

⁴ Z. K o l u m n a, op. cit., s. 75, sygn. BN w Warszawie: II.1.225.243. Anonimowy autor marginaliów uzupełnia także inne biogramy powstańców z Kowieńszczyzny. Jednak, prawdopodobnie przy oprawie tego wolumenu brzegi kartek zostały obcięte, niestety wraz w częścią zaskisków.

⁵ Państwowe Archiwum Historyczne Litwy [dalej cyt.: PAHL], 391, 7, 1900, 1852, 59, 60: *Rodostównaja roda Kognowickich i dokazatielstwa o dworianstwie*.

W świetle dostępnych opracowań, a także dotychczas nigdzie nie publikowanych dokumentów, w Powstaniu Styczniowym uczestniczyło pięciu Kognowickich: mój pradziad Paweł⁶, jego brat Ludwik, sekretarz gubernialny⁷ oraz ich bracia stryjeczni — Franciszek⁸, Otton⁹ i Bolesław¹⁰.

Paweł, działacz grupy petersburskiej stowarzyszenia polskich studentów „Ogół”, której celem stała się walka o niepodległość narodową, w okresie poprzedzającym powstanie organizuje oddziały wojskowe na Kowieńszczyźnie¹¹. Przeżył Powstanie, około r. 1876 ożenił się z Karoliną z Szuksztów — krewną swego ziomka i towarzysza z konspiracji w Petersburgu, zesłanego na katorgę Adolfa Szukszty¹².

Na marginesie można dodać, że syn Pawła i Karoliny — Roman Kognowicki¹³ po II wojnie światowej został zmuszony do opuszczenia rodzinnej Ziemi Kowieńskiej.

Ludwik, brat Pawła, został oskarżony o „udział w buncie” i na rozkaz naczelnika guberni kowieńskiej z dnia 17 września 1863 r. poniewieska Komisja Śledcza wszczęła przeciw niemu postępowanie¹⁴. Dalsze jego losy nie są mi jeszcze znane. Jak wynika z papierów rodzinnych — był bezdzietny, prawdopodobnie to nie on jednak został stracony w lutym 1864 r., ponieważ miał wtedy 28 lat, a nie 20, jak podaje Zygmunt Kolumna.

Jedyny wówczas 20-letni Kognowicki — Bolesław był sądzony w sierpniu 1864 r. wraz ze swym bratem Franciszkiem, studentem uniwersytetu w Petersburgu, za „udział w buntowniczej bandzie i stawianie zbrojnego oporu przy braniu w niewolę”. Wyrokiem Audytoriatu Polowego obaj

⁶⁻⁷ Synowie Felicjana i Elżbiety z Granickich Kognowickich: Paweł ur. 1 lutego 1833, zm. 7 stycznia 1894; Ludwik ur. 23 sierpnia 1836 w Rymiszkach; w Wywodzie zajmują poz. 21 i 22.

⁸⁻¹⁰ Synowie Antoniego Kognowickiego, siostrzeńcy Onufrego Gombrowicza, „męża zaufania”, zesłańca, zmarłego po powrocie do kraju w latach osiemdziesiątych XIX w.: Franciszek ur. 23 lutego 1838, skazany 8 sierpnia 1864, zmarł w drodze na zesłanie prawdopodobnie zimą 1864/65 w Dynaburgu; Otton ur. 3 lipca 1842, zmarł w 1909 w Szwajcarii; Bolesław ur. 30 kwietnia 1844, skazany 8 sierpnia 1864, zmarł w 1910 r. w Astrachaniu. Od zmarłego w listopadzie 1995 r. prof. Władimira Djakowa z Moskwy uzyskałam informacje, że w jego prywatnej kartotece uczestników Powstania Styczniowego znajdują się adnotacje o dokumentach odnoszących się do Bolesława Kognowickiego, dotyczących jego udziału w demonstracjach na Uniwersytecie w Moskwie w 1863 r. i służby wojskowej w 1867 r. Wyżej wymienieni synowie Antoniego Kognowickiego w Wywodzie zajmują kolejno poz. 23, 24 i 25.

¹¹ A. F. S m i r n o w, *Więzi rewolucyjne narodów Rosji i Polski w latach trzydziestych-sześćdziesiątych XIX wieku*, Warszawa 1972, s. 250, 271, 273, 285, 293, 360, 417, 516; F. N o w i Ń s k i, *Polacy na Uniwersytecie Petersburskim w latach 1832-1884*, Wrocław 1986, s. 137, 150.

¹² Adolf Szukszta, syn Józefa, ur. ok. 1845 r., szlachcic z gub. kowieńskiej, junkier Michajłowskiej Akademii Artyleryjskiej w Petersburgu, w 1862 r. aresztowany za dostarczenie do zakładu fotograficznego w celu wykonania odbitek — odezwy Centralnego Komitetu Narodowego. Grupa fotografia studentów oraz list Adolfa do brata Kazimierza, elewa wileńskiego Instytutu Szlacheckiego dotyczący przygotowań do powstania, a perlustrowany przez Ochronę, posłużył także do aktu oskarżenia. Wyrokiem sądu wojskowego został zdegradowany, skazany na pozbawienie szlachectwa, konfiskatę mienia i cztery lata zesłania na katorgę. 13 lipca 1863 r. car zatwierdził wyrok, co zostało opublikowane w nr 64 „Senatskich Wiedomostiej”. Wyrok odbył w kopalniach Pietrozawodskich w guberni Ołonieckiej. Zob. przypisy M.K. Lemke do: A. I. G e r c e n, *Połnoje sobranije soczinienij i pisem*, t. XI, Piotrograd 1919, s. 395-407; W. A. D j a k o w, *Rusko-polskije rewolucyjnyje swiazi i wosstanje 1863 goda. Sbornik statiej i matieriałow*, Moskwa 1962, s. 9, 32, 33, 326, 327; tenże, *Rusko-polskije rewolucyjnyje swiazi*, t. I, Moskwa 1963, s. 216-217, 228-230 (fot. na s. 229); A. F. S m i r n o w, op. cit., s. 245, 247, 248, 293.

¹³ Roman Jan Kognowicki (1882-1966) (Eugeniusz R o m e r, *Dziennik 1914-1923*, Warszawa 1995, t. I, s. 100, 228, 230).

¹⁴ PAHL, *Ałfawitnyj spisok licam, o kotorych dieta nachodilis w proizwodstwie i rozsmotrienii w Poniewieźskoj Sliedstwiennoj Komisii po političeskim dielam s awgusta 1863 goda po 1 awgusta 1864 goda* (rkps). Ludwik Kognowicki, sekretarz gubernialny, wymieniony jest pod numerem kolejnym 47 tego wykazu.

zostali pozbawieni szlachectwa, skazani na zesłanie do „odległych miejsc” Syberii oraz konfiskatę mienia własnego i tego, które w przyszłości odziedziczyliby po rodzicach¹⁵.

Franciszek zmarł w drodze na zesłanie w twierdzy w Dynaburgu, Bolesław zaś, po odbyciu wyroku, został osiedlony w Astrachaniu, gdzie umarł w 1910 roku.

Ich brat Otton, wymieniany w wielu opublikowanych opracowaniach Powstania Styczniowego¹⁶, dowódca jazdy w oddziale księdza Antoniego Mackiewicza, gdy ten został aresztowany i stracony 26 grudnia 1863 r. — staje na czele oddziału i prowadzi jeszcze walkę do późnej jesieni 1864 r.

Działając z rozkazu głównodowodzącego kowieńskiego gubernatora wojennego, generał-major Pomerancew 12 sierpnia 1864 r. wydaje pisemne polecenie w odniesieniu do Ottona Kognowickiego i czterech innych dowódców oddziałów powstańczych — „o zastosowaniu najbardziej zdecydowanych i stanowczych środków w celu niezwłocznego wytopienia tych bandytów i złożenia raportu o rezultatach podjętych działań”¹⁷.

Wojsko i policja nie zdołały ująć Ottona. Zostaje więc zaocznie pozbawiony majątku ziemskiego. Wymienia się go w Wykazie przestępców, których mienie ulega konfiskacie na rzecz skarbu państwa¹⁸.

Wiarygodnym źródłem informacji o udziale braci Kognowickich w Powstaniu i ich dalszych losach wydają się być pozostające w rękopisie wspomnienia o roku 1863 w województwie kowieńskim Heleny z Kordzikowskich Romańskiej¹⁹. Była ona także autorką niektórych not biograficznych zamieszczonych w przypisach do „Pamiętników z lat 1857-1865” Jakuba Gieysztora²⁰. W swych wspomnieniach pisze m.in. o stoczonych przez Ottona bitwach i potyczkach, o tym, że został dwukrotnie ranny, oraz, że był dowódcą oddziału tzw. „Żandarmów wieszających” (zob. wyżej przyp. 4, 19).

Otton Kognowicki, zagrożony wyrokiem śmierci, po upadku powstania wiosną 1865 r. przedostał się do Szwajcarii. Osiedlił tam początkowo w Porrentruy, a później w St. Gallen. Za przysyłane z kraju środki nabył niewielką posiadłość ziemską i ożenił się z Francuzką, córką generała wojsk napoleońskich. Miał syna i wnuki, które, niestety, nie mówiły już po polsku.

Kontakty rodziny w kraju i na uchodźstwie były dość żywe. Otton z synem i wnukami uczestniczył w organizowaniu w Krakowie uroczystościach i obchodach 40-lecia Powstania Styczniowego, przy okazji których odbył się zjazd rodzinny Kognowickich. Po śmierci Ottona w 1909 r., a właściwie po I wojnie światowej kontakty te ustały.

Tak więc wracając do próby ustalenia, czy któryś z Kognowickich został stracony w Kownie w lutym 1864 r. można twierdzić, że informacja Zygmunta Kolumny jest błędna. Być może powstała z pogłoski celowo rozsiewanej przez policję lub rosyjskie dowództwo wojskowe przy okazji ujęcia

¹⁵ PAHL, 1248; *Żurnal Wriemennowo Poliewowo Auditoriata pri Sztapie Wojsk Wilenskowo Wojennowo Okruga. 8 awgusta 1864 goda* (rkps), s. 33-36.

¹⁶ *W czterdziestą rocznicę Powstania Styczniowego 1863-1903*, Lwów 1903: J. J a n k o w s k i, *Na Żmudzi*, s. 137; *Bitwy i potyczki 1863-1864*, oprac. S. Z i e l i Ń s k i, Muzeum Narodowe w Rapperswilu 1913, s. 309; W. A. D j a k o w, *Wosstanije w Litwie i Bietorussii 1863-1864 gg.*, Moskwa 1965, s. 250-251 (dokument 126: tekst raportu oficera sztabowego majora żandarmerii R.B. Wittego złożonego W.A. Dołgorukiemu), s. 252-253 (dokument 127: zeznanie J. Rodowicza, skarbnika w oddziale ks. Antoniego Mackiewicza złożone gen.-gubernatorowi wileńskiemu N.M. Murawiewowi); S. K i e n i e w i c z, *Prasa tajna z lat 1861-1864*, cz. 3, Wrocław-Moskwa 1970, s. 207, 218.

¹⁷ W. A. D j a k o w, *Wosstanije w Litwie...*, s. 266-267 (dokument 137: tekst rozkazu Zastępcy Dowódcy Wojsk w Szawelskim i innych powiatach generała majora Pomerancewa z 12 sierpnia 1864 r.).

¹⁸ PAHL, *Spisok priestupnikam, imuszczestwa koich podlieżat konfiskacii w kaznu* (rkps). Otton Kognowicki, syn Antoniego wymieniony jest pod numerem kolejnym 31 tego dokumentu.

¹⁹ Helena z Kordzikowskich R o m a Ń s k a, *O roku 1863-im w Województwie Kowieńskim. Garść miejscowych wspomnień*, zeszyt N° VI, dodatek (1) do zeszytu N° V (rkps), PAHL.

²⁰ J. G i e y s z t o r, *Pamiętniki z lat 1857-1865*, Wilno 1921, t. I, s. 344, 359, 414, t. II, s. 268.

dwudziestoletniego wówczas Bolesława. Wskazuje na to fakt, że w imionopisach nigdzie nie wymienia się imienia skazańca.

Władzom wojskowym mogło zależeć na rozpowszechnianiu wiadomości o śmierci Kognowickiego, ponieważ oddział powstańczy, którym po straceniu ks. Mackiewicza dowodził Otton Kognowicki, był znany na Żmudzi i ciągle czynny. Można przypuszczać, że celem szerzenia takiej pogłoski było spowodowanie upadku ducha i powstrzymanie napływu nowych ochotników do oddziału. Jeżeli istotnie tak było, to cel nie został osiągnięty. Oddział działał jeszcze przez wiele miesięcy, a dowódca mimo podjęcia specjalnych środków przez regularne wojska zaborcy pozostał na wolności.

Teresa Pohorecka